

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011

Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.1200](https://doi.org/10.12681/byzsym.1200)

Copyright © 2015, Στυλιανός ΛΑΜΠΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΑΜΠΑΚΗΣ Σ. (2015). Βιβλιοκρισία: Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, ed. by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 388. Medieval Confluences series, v. 1], Tempe 2011. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 399–402. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1200>

Well Begun is Only Half Done: Tracing Aristotle's Political Ideas in Medieval Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Sources, edited by V. SYROS [Medieval and Renaissance Texts and Studies, volume 388. Medieval Confluences Series, volume 1], Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Tempe 2011, σελ. xiv + 226. ISBN 978-0-86698-436-2

Ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Well Begun is Only Half Done* (ἀγγλικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ἡ δ' ἀρχὴ λέγεται ἡμῖσιν εἶναι παντὸς [Ἀριστοτέλης Πολιτικά 1303b 29· πβλ. Ἡθικὰ Νικομ. 1098 b 5: δοκεῖ γὰρ πλεῖον ἢ ἡμῖσιν τοῦ παντὸς εἶναι ἢ ἀρχή]), στὸν τόμο αὐτὸν ἐκδίδονται ἑπτὰ μελέτες ποὺ διερευνοῦν πτυχὲς τῆς ἐπίδρασης καὶ τοῦ τρόπου διάδοσης τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν μεσαιωνικὴ ἀραβικὴ, συριακὴ, ἑβραϊκὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση.

Ἡ γενικὴ ἐπιμέλεια ἀνήκει στὸν Β. Σύρο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερος μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη στὸν Μεσαίωνα, καθὼς καὶ μὲ θέματα ἀλληλεπιδράσεων μεταξὺ τῶν μεσαιωνικῶν κοινωνιῶν¹. Ὁ ἴδιος ὑπογράφει καὶ τὴν εἰσαγωγὴ (Forgotten Commentators Society: Aristotle's Political Ideas in Arabic, Syriac, Byzantine, and Jewish Garb, σσ. 1-16): ἐδῶ παρουσιάζονται συνοπτικὰ τὰ ἄρθρα ποὺ συνθέτουν τὸν παρόντα τόμο καὶ ἡ

1. Βλ. τὰ βιβλία του *Die Rezeption der aristotelischen politischen Philosophie bei Marsilius von Padua. Eine Untersuchung zur ersten Diktion des Defensor pacis* (Leiden 2007) καὶ *Marsilius of Padua at the Intersection of Ancient and Medieval Traditions of Political Thought* (Toronto 2012), καὶ ἐκ τῶν πολλῶν ἄρθρων του ἐνδεικτικὰ: α) A Note on the Transmission of Aristotle's Political Ideas in Medieval Persia and Early Modern India. Was there any Arabic or Persian Translation of the Politics?, *Bulletin de philosophie medievale* 50 (2008), 303-310, β) Between Chimera and Charybdis: Byzantine and Post-Byzantine Views on the Political Organization of the Italian City-States, *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 451-504 καὶ γ) An early modern South Asian Thinker on the Rise and Decline of Empires: Shāh Walī Allāh of Delhi, the Mughals, and the Byzantines, *Journal of World History* 23 (2013), 793-840.

προβληματική τους και εκτίθενται οι λόγοι για τους οποίους ήταν αναγκαία μια παρόμοια προσέγγιση: η ανίχνευση της επίδρασης της αριστοτελικής πολιτικής σκέψης σε διάφορα μεσαιωνικά πολιτικά συγγράμματα του χώρου της Μεσογείου, γραμμένα σε άλλες γλώσσες πέραν των λατινικών, είναι ένα θέμα που δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς και η κυρίαρχη αντίληψη είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές ανιχνεύονται κυρίως επιδράσεις των πολιτικών αντιλήψεων του Πλάτωνα.

Τα τέσσερα πρώτα άρθρα αναφέρονται στην έπιρροή του Άριστοτέλη στην άραβική παράδοση τόσο της Έγγυς Ανατολής, όσο και της άραβοκρατούμενης Ίσπανίας. Ειδικότερα στο άρθρο του John Watt (*Aristotle's Rhetoric and Political Thought in the Christian Orient and in al-Fārābī, Avicenna, and Averroes*, σσ. 17-47) διερευνώνται οι πολιτικές αντιλήψεις του al-Fārābī (περ. 872-950/951), του Avicenna (980-1037), και του άνδαλουσιανού Averroes (1126-1198): και οι τρεις φιλόσοφοι βασίζονται κυρίως στην αριστοτελική *Ρητορική*, την οποία ο πρώτος είχε γνωρίσει πιθανότατα μέσω της συριακής παράδοσης, και συνέθεσε υπόμνημα στο έργο. Το υπόμνημα αυτό, χαμένο σήμερα, το είχαν υπ' όψιν οι δύο άλλοι. Και στους τρεις διαπιστώνεται ένα άμάλγαμα αντιλήψεων διαφορετικό τόσο από την θεωρία του Πλάτωνα όσο και του Άριστοτέλη². Η *Ρητορική* κατά την άποψή τους μπορεί να είναι το μέσο διάδοσης της φιλοσοφικής γνώσης στην κοινωνία με την μέθοδο της πειθοῦς. Και αν οι φιλόσοφοι είναι συγχρόνως και οι κυβερνήτες, τότε υπάρχουν οι προϋποθέσεις για την δημιουργία της ιδανικής πόλης³.

Στόν διασωζόμενο σε λατινική μετάφραση (από τον Hermanus Alemanus στο Toledo τον 13ο αιώνα) πρόλογο των σχολίων στην *Ρητορική* του al-Fārābī βασίζεται η Frédérique Woerther (*La Rhétorique d'Aristote comme moyen de diffusion des idées politiques aristotéliciennes dans la philosophie politique arabe: les Didascalía in Rethoricam ex glosa Alfarabii*, σσ. 49-71) η οποία ανιχνεύει πώς ο άραβας φιλόσοφος αναπτύσσει την δική του θεωρία περί πολιτικής, πάντα στα ίχνη του νεοπλατωνικού αριστοτελισμού.

Η μελέτη του Jules Janssens (*Ibn Bājjā and Aristotle's Political Thought*, σσ. 73-95) ξεετάζει την πολιτική σκέψη ενός άλλου άνδαλουσιανού, λίγο παλαιότερου του Άβερρόη, του πολυμαθούς Ibn Bājjā (περ. 1085-1138), γνωστού

2. Κάτι ανάλογο δηλαδή με την περίπτωση των νεοπλατωνικών σχολιαστών του Άριστοτέλη, όπως είχε επισημάνει ο R.R. SORABJI, *The Ancient Commentators on Aristotle*, στόν τόμο *Aristotle transformed. The Ancient Commentators and their Influence*, Ithaca 1990, 1-30.

3. Είναι άπαραίτητη μία διόρθωση στην σημ. 6 της σελ. 19: Elizabeth Jeffreys αντί Jeffries.

στην Δύση με την λατινοποιημένη μορφή του ονόματός του «Avenpace», ό οποίος βασίζεται αρκετά στα *Ἠθικά Νικομάχεια* για να διαμορφώσει τις δικές του απόψεις.

Τέλος ό N. Peter Joosse (*Between Enigma and Paradigm: The Reception of Aristotle's *Politica* in the Near East: The Arabic and Syriac-Aramaic Traditions*, σσ. 97-120) επιχειρεί να ανιχνεύσει επιδράσεις τών ἴδιων τών *Πολιτικῶν* στην άραβική και συριακή-άραμαϊκή παράδοση, διερευνώντας συγχρόνως και άλλες παραμέτρους του προβλήματος τής διάδοσης τών άριστοτελικῶν πολιτικῶν θεωριῶν γενικότερα στην Ἑγγύς Ἀνατολή.

Τό άρθρο του Ἀ. Καλδέλλη (*Aristotle's Politics in Byzantium*, σσ. 121-143) αναφέρεται διαχρονικά στην άπήχηση τών *Πολιτικῶν* στους Βυζαντινούς: ἄν και τό κείμενο ἔχει διαδοθεῖ σέ πολύ λιγότερα χειρόγραφα από ό, τι άλλα κείμενα του Ἀριστοτέλη, ώστόσο αρκετοί λόγιοι τής περιόδου -μεταξὺ τών όποιῶν αυτοκράτορες όπως ό Ἰουλιανός και ό Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις και άνώτεροι κρατικοί αξιωματοῦχοι όπως ό Θεμιστιος και ό Θεόδωρος Μετοχίτης- δέν τό άγνοούσαν και ἡ επίδρασή του ἦταν σημαντική για τήν διαμόρφωση τών πολιτικῶν θεωριῶν τους⁴.

Οί δύο τελευταῖες συμβολές επικεντρώνονται στην έβραϊκή παράδοση. Τό άρθρο του Α. Melamed (*Aristotle's Politics in Medieval and Renaissance Jewish Political Thought*, σσ. 145-186) άποτελεῖ έπεξεργασμένη και έπαυξημένη άγγλική μετάφραση παλαιότερου άρθρου του ἴδιου, που εἶχε δημοσιευθεῖ στα έβραϊκά τό

4. Στην άφθονη και κατατοπιστική βιβλιογραφία θα μπορούσαν να προστεθοῦν και οί ακόλουθοι τίτλοι: στην σελ. 133, σημ. 27 για τόν Δαβίδ τόν Ἀρμένιο ἡ μελέτη του Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Δαβίδ ό Ἀρμένιος και ἡ παρουσία του στα έργα τών Βυζαντινῶν σχολιαστῶν του Ἀριστοτέλους, στό: *Ἀρετῆς Μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ι. Βουρβέρη*, Ἀθήνα 1983, 279-290 [=ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Ἀθήνα 2002, 303-314]. Στην σελ. 135, σημ. 31 για τόν Μιχαήλ Ἐφέσου ως σχολιαστή τών *Ἠθικῶν Νικομαχείων* χρήσιμη θα ἦταν και παραπομπή στο άρθρο τής Κ. ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ, Some Observations on Michael of Ephesus' Comments on Nicomachean Ethics X, στο: C. BARBER - D. JENKINS, *Medieval Greek Commentaries on Aristotle's Nicomachean Ethics*, Leiden-Boston 2009, 197-201. Ἐπίσης για λόγους ιστορικούς θα έπρεπε να αναφερθεῖ ό πλήρης τίτλος και ἡ πρώτη δημοσίευση του άρθρου του Λ. ΜΠΕΝΑΚΗ, Ἀγνοήθηκε στο Βυζάντιο ἡ πολιτική φιλοσοφία του Ἀριστοτέλους;, στό: *Φιλοσοφία και πολιτική. Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάιος 1981), Ἀθήνα 1982, 230-236, άντὶ τής άπλής παραπομπῆς στην ανάπτυψή της στον τόμο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, 505-511, όπως συμβαίνει στην σ. 120 σημ. 1 και σ. 135 σημ. 32.

1992⁵ διερευνώνται αναλυτικά οι αναφορές έβραίων στοχαστών του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης στις πολιτικές απόψεις του Άριστοτέλη, τις όποιες είχαν γνωρίσει, μέσω των μεταφράσεων από τα άραβικά, κυρίως των *Ήθικων Νικομαχείων* και της *Ρητορικής*. Ο μόνος που έπηρεάστηκε σημαντικά από τα *Πολιτικά* ήταν ο Isaac Abravanel (1437-1508), αλλά δέν υπάρχει συμφωνία στο έρώτημα αν και αυτός είχε άμεση πρόσβαση στο ίδιο το άριστοτελικό κείμενο, ή έμμεση, μέσω του συγγράμματος *De regno* του Θωμά Άκινάτη. Ο συγγραφέας τονίζει επίσης ότι το πρόβλημα της έπιρροής του δυτικού σχολαστικισμού στην έβραϊκή παράδοση χρειάζεται συστηματικότερη έρευνα, και έπισημαίνει ότι και σήμερα μεταξύ των συγχρόνων μελετητών του Άριστοτέλη στο Ίσραήλ το ένδιαφέρον για τα *Πολιτικά* δέν είναι τόσο έντονο και δέν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα πλήρης μετάφραση του έργου.

Στο τελευταίο άρθρο της συλλογής ο Jean-Pierre Rothschild (*La contestation des fins de la politique selon Aristote chez quelques auteurs juifs du moyen áge tardif en Espagne*, σσ. 187-221) εξετάζει πώς αντιμετώπιζον και πώς προσεγγίζουν τις άριστοτελικές αντιλήψεις περι διακυβέρνησης ο Nissim της Girona (1320-1380), ο Hasdai Crescas (1340-1410), ο Joseph ben Shem Ton (1400-1455) και ο Isaac Abravanel (1437-1508). Οί τρεις πρώτοι βασίστηκαν κυρίως στα *Ήθικά Νικομάχεια*, ο τελευταίος, όπως έχει αναφερθεί και στο προηγούμενο άρθρο, ήταν περισσότερο εξοικειωμένος με τα ίδια τα *Πολιτικά*, μέσω πιθανότατα του Θωμά Άκινάτη. Και ο τόμος ολοκληρώνεται με σύντομο εύρετήριο (σσ. 223-226) άρχαίων και μεσαιωνικών συγγραφέων, καθώς και σύγχρονων μελετητών.

Συνολικά πρόκειται για χρησιμότατο βιβλίο, το όποιο διεισδύει σε θέματα πολύπλοκα, όπως είναι οι άλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφόρων πολιτισμικών παραδόσεων, και διευκολύνει την παρακολούθηση της πορείας και τα στάδια διάδοσης των ιδεών. Έκτος από τα έργα των βασικών στοχαστών που αποτελούν το έπικεντρο της έρευνας περιλαμβάνονται και αναφορές σε άμπολλα παρεμφερή κείμενα, καθώς και πλουσιότατη βιβλιογραφία. Αναμφίβολα ο τόμος θα αποτελέσει βασικό βοήθημα για τούς άσχολούμενους με παρόμοια θέματα.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

ΠΕ/ΕΙΕ

5. Στο περιοδικό *Pe'amim* 51 (1992), 27-69.